Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

Distance as a Key to Interpretation: Analyzing the Semantic Transition of "And Allah is Kind to His Servants" (al-Baqarah, 207) from the Perspective of Early and Late Commentators

Ali Asghar Akhoundi[1] ✉ | **Mohammad Esmaeil Salehizadeh**[2]

1. corresponding author, Assistant professor, Department of Islamic Studies, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran. E-mail: ali15as51@shahroodut.ac.ir
2. Assistant professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, University of Quranic Sciences and Education, Faculty of Quranic Sciences, Shahrood, Iran. E-mail: salehi@quran.ac.ir

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 15 Agust, 2025
Received in revised form 21 September, 2025
Accepted 24 October, 2025
Published online 23 September, 2026

Keywords:
Quranic Fāṣilah, Divine compassion, Ra'ūfun bil-'Ibād, Qur'anic verse 2:207, Comparative analysis.

Abstract

The final phrases of Quranic verses, known as Fāṣilah, not only serve rhetorical and aesthetic functions but also play a crucial role in semantic interpretation. Verse 2:207 of the Qur'an, which speaks of self-sacrifice for the sake of divine pleasure, concludes with the phrase wa-'Allāhu ra'ūfun bil-'ibād (And God is compassionate to the servants), which at first glance seems thematically detached from the central message of the verse. Adopting a descriptive-analytical and comparative approach, this article explores how this Fāṣilah has been interpreted in both classical and contemporary exegetical traditions. Through an examination of major interpretations, including al-Manār and al-Mīzān, the study demonstrates how modern exegetes, moving beyond literal and individualistic readings, offer a deeper and more comprehensive understanding of the verse. In these interpretations, the Fāṣilah is not only semantically coherent with the verse's broader context, but it also highlights a civilizational and communal vision of divine compassion. The presence of selfless and sacrificial individuals is thus portrayed as a manifestation of divine mercy that contributes to the moral and spiritual stability of the society. This comparative analysis shows that tracing the semantic link between Fawāṣil (verse-endings) and the surrounding discourse opens new interpretive horizons in Qur'anic studies.

Cite this article: Akhondy, A., & Salehizadeh,M. (2026). Distance as a Key to Interpretation: Analyzing the Semantic Transition of "And Allah is Kind to His Servants" (al-Baqarah, 207) from the Perspective of Early and Late Commentators. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 139-158. http//doi.org/10.30512/kq.2025.22962.4070

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22962.4070

Extended Abstract

Introduction

The concluding phrases of Quranic verses, known as "fawasil" (pl. of fasila), in addition to their rhetorical and musical roles, play a fundamental part in shaping the semantic and interpretive structure of the verses. In many verses, these phrases carry the main message or the thematic core of the text and can help clarify the internal connection between the components of the verse and even different parts of the context within the verse. However, in the classical interpretive tradition, fawasil have often been viewed as a literal and aesthetic element, with less attention paid to their semantic relationship with the content of the verses and their context. Verse 207 of Surah Al-Baqarah is one such verse whose concluding phrase, "And Allah is compassionate to His servants," at first glance appears incongruous with the beginning of the verse, which is about sacrifice and devotion in the way of Allah. This article aims to re-examine the role of fasila for a more precise understanding of its meaning and connection to the overall context of the verses. It seeks to investigate the semantic transition of this phrase in the views of early and later exegetes and demonstrate how "fasila" can be a key to interpreting the semantic and thematic structure of Quranic verses.

Methodology

The present research was conducted with a descriptive-analytical approach and a comparative method. The research data were collected from authoritative Shiite and Sunni exegetical sources to analyze the evolutionary trend of semantic fasila in the interpretation of verse 207 of Surah Al-Baqarah comparatively. In the first step, early interpretations such as Jami' al-Bayan, Al-Tibyan, Majma' al-Bayan, Al-Kashshaf, and Mafatih al-Ghayb were examined as representatives of the traditional and classical approach. In the second step, contemporary interpretations including Al-Manar, Al-Mizan, Tasnim, Partovi Az Quran, and Al-Tafsir al-Munir were analyzed to reveal the shift in perspective from an individual meaning to a social and civilizational meaning of divine compassion. In the final analysis, an attempt has been made to present a three-level (individual, social, and civilizational) model of the function of the Quranic fasila in verse 207 of Surah Al-Baqarah by comparing different viewpoints, which can provide an example of the interpretive role of fasila in the semantic system and structure of the Quran.

Findings

The research results indicate that early exegetes often interpreted the phrase (وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ)(And Allah is Most Kind to His servants) at the end of verse 207 of Surah Al-Baqarah in the context of its occasion of revelation, with historical instances, and at an individual level. They considered this phrase as a praise for the self-sacrificing individuals of early Islam, such as Imam Ali (pbuh), and as an expression of divine mercy and reward for their devoted actions. In this approach, the concluding phrase of the verse remained merely as a declarative sentence expressing God's compassion and kindness towards believers, with no connection established between it and the broader context of the verses.

In contemporary exegeses, particularly in Al-Manar and Al-Mizan, a new perspective has emerged to examine the concluding phrase of a given verse in close connection with the context and semantic framework of the preceding and succeeding verses. The exegete of Al-Manar considers divine kindness not merely an individual reward but also as a divine tradition that preserves the social order and

establishes righteousness and justice in the society by nurturing self-sacrificing and reform-minded individuals. In his Al-Mizan interpretation, Allamah Tabataba'i performs a structural analysis of verses 204 to 207 and views their concluding phrases as a sign of God's continuous support for righteous servants, interpreting it as a manifestation of the divine tradition in confronting corruption and establishing justice. In both interpretations, God's kindness towards His servants in the concluding phrases transcends the individual level and is elevated to a divine rule for organizing the human society; this is a rule according to which God's kindness flows through the presence of reform-minded and self-sacrificing individuals throughout history, guaranteeing the continuity of the believing community and the sustainability of human civilization.

This holistic view continued after Al-Manar and Al-Mizan in some exegeses, such as Partovi Az Quran, Al-Furqan, and Tasnim. By emphasizing the same principle, they presented the concluding phrases of verses as a sign of active divine tradition in guiding and reforming the society.

The present study showed that, in verse 207 of Surah Al-Baqarah, the concluding phrase is connected not only to the internal content of the verse but also to the context and semantic atmosphere of the surrounding verses. This connection causes the interpretation of the verse to be elevated from an individual and historical level to a social and civilizational level. Consequently, the concluding phrase in this specific verse serves as a semantic link between the verse and its context, showcasing a clear example of the interpretive function of concluding phrases in the semantic structure of the Quran.

Conclusion

This research indicates that the Quranic verse ending (fāṣilah) can play a role beyond a mere rhetorical or stylistic device, serving as a semantic component and a key to understanding the connections between verses and the Quran's indicative system. A comparative study of verse 207 of Surah Al-Baqarah in various interpretations reveals that the phrase "And Allah is Most Compassionate to His servants", while seemingly simple and emotional at first glance, carries a profound and multi-layered meaning within the context of the verses.

Early commentators primarily understood this phrase as merely expressing divine reward and mercy for individual sacrifice, interpreting it independently of the semantic structure of the verses preceding and following it. In contrast, contemporary commentators, with a context-centered approach, have analyzed the verse ending in connection with the overall context of verses 204 to 207. They have shown that divine compassion here is not limited to the self-sacrificing individual but is a general principle in the divine system that preserves the society from corruption and decadence through righteous individuals.

Thus, in this particular verse, the fāṣilah is not merely a rhetorical or ornamental element; rather, it appears as a semantic link between the verse's content and its surrounding context, playing an active role in continuing the message of the verses. This connection shifts the meaning from an individual and historical level to a social and civilizational one, implying that divine compassion manifests not in an individual emotion but in the dynamism of the believing community and the presence of reformers in achieving righteousness and justice.

The innovation of this research lies in demonstrating the role of fāṣilah in elevating the meaning of the verse beyond merely reporting an event or historical instance, reinterpreting it within the framework of broader divine traditions. From this perspective, the fāṣilah in verse 207 of Surah Al-Baqarah is a

clear example of the interpretive capacity of verse endings to reveal the internal coherence of the Quranic text and the interconnectedness of individual, ethical, and social concepts in verses. This framework can serve as a theoretical basis for reviewing other Quranic verse endings and offering new interpretive models in Quranic semantics studies.

Interpretation level	**Key interpretations**	**Interpretation features and method**	**Semantic distance**	**Final understanding of divine mercy**
Traditional and classical	Jami' al-Bayan, Al-Tibyan, Majma' al-Bayan, Al-Kashshaf, Al-Muharrar al-Wajiz, Mafatih al-Ghayb, Anwar al-Tanzil, Ruh al-Ma'ani, Ala al-Rahman, Al-Tahrir wa al-Tanwir	Emphasis on the occasion of revelation and historical examples; Focus on the altruistic individual; Separating distance from the context of the verses	Individual	Divine reward and mercy for altruists; A reportive and historical perspective
Innovative and historical transition	Al-Manar, Al-Mizan	Bridging the gap between the context of verses and grand concepts; Interpreting the gap as a divine tradition of compassion in society; Structural and semantic analysis	Socio-civilizational	Divine compassion as an active principle in organizing the believing community and ensuring righteousness and justice
Influenced by innovative currents	A Ray from the Quran, Brilliant Lights, Min Wahy al-Quran, Al-Furqan, Namouneh, Al-Munir, and Tasnim,	Expanding the context-centered approach inspired by Al-Manar and Al-Mizan; Explaining the role of fasila in the continuity of divine mercy in history and society	Socio-civilizational	Divine mercy as God's enduring tradition in guiding and reforming the historical communities of believers

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

فاصله به مثابه کلید تفسیر؛ تحلیل گذار معنایی ﴿وَاللّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ﴾ در آیه ۲۰۷ سوره بقره در تفاسیر متقدم و متأخر

علی‌اصغر آخوندی[۱] ✉ | محمداسماعیل صالحی‌زاده[۲]

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران. رایانامه: ali5as51@shahroodut.ac.ir
۲. استادیار دانشکده علوم قرآن، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، شاهرود، ایران. رایانامه: salehi@quran.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:
فاصله قرآنی، رأفت الهی، رَؤُوفٌ بِالعِبادِ، آیه ۲۰۷ سوره بقره، تحلیل تطبیقی.

چکیده

هدف: جملات پایانی آیات قرآن، موسوم به «فاصله»، افزون بر کارکردهای زیباشناختی، در فهم معنایی آیات نقشی اساسی دارند. جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ در پایان آیه ۲۰۷ سوره بقره، که از ایثار جان در راه رضای خدا سخن می‌گوید، در نگاه نخست با مضمون آیه ناهمگون به نظر می‌رسد. پژوهش حاضر با هدف واکاوی نقش فاصله در فهم دقیق‌تر محتوای آیه و تبیین ارتباط آن با سیاق کلی آیات انجام شده است.

روش پژوهش: این پژوهش با رویکردی تطبیقی و به روش توصیفی ـ تحلیلی، سیر برداشت‌های تفسیری از جمله پایانی آیه ۲۰۷ سوره بقره را در تفاسیر متقدمان و متأخران بررسی می‌کند و دیدگاه‌های تفسیری درباره تناسب معنایی فاصله با مضمون آیه و سیاق آن را مورد تحلیل قرار می‌دهد.

یافته‌ها: ررسی تفاسیر نشان می‌دهد که «المنار» و «المیزان» با عبور از خوانش‌های سطحی و فردگرایانه، به بازخوانی عمیق‌تر و نگرشی کلان‌نگرانه از مضمون آیه و جمله پایانی آن دست یافته‌اند. بر اساس این خوانش، فاصله آیه نه‌تنها با سیاق و محتوای آیه سازگار است، بلکه به‌عنوان عنصری کلیدی در تبیین رأفت الهی نسبت به بندگان، معنای آیه را تعمیق می‌بخشد. همچنین، تحول معنایی در برداشت از فاصله در تفاسیر معاصر، نگاه تمدنی و اجتماعی به رأفت الهی را برجسته ساخته است؛ بدین معنا که به برکت وجود انسان‌های فداکار و ازخودگذشته، جامعه انسانی و اسلامی به صلاح و آرامش می‌رسد.

نتیجه‌گیری: بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که توجه به ارتباط معنایی جمله پایانی آیه با محتوای آیه و سیاق آیات، می‌تواند از برداشت‌های محدود و فردگرایانه فراتر رفته و به نتایج تفسیری عمیق‌تر و متفاوتی بینجامد. از این منظر، فاصله «وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ» نقشی اساسی در تبیین ابعاد اجتماعی و تمدنی رأفت الهی و فهم دقیق‌تر مضمون آیه ۲۰۷ سوره بقره دارد.

استناد: : آخوندی، علی‌اصغر و صالحی‌زاده، محمداسماعیل. (۱۴۰۵). فاصله به مثابه کلید تفسیر؛ تحلیل گذار معنایی ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبَادِ**﴾ در آیه ۲۰۷ سوره بقره در تفاسیر متقدم و متأخر، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۱۵۸-۱۳۹.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2025.22962.4070

ناشر: دانشگاه میبد.

© نویسندگان.

۱. طرح مسئله

در اصطلاح علوم قرآنی، جمله یا عبارت پایانی هر آیه را «فاصله» یا «رأس آیه» می‌نامند که از دو جنبه لفظی و دلالی حائز اهمیت است. از منظر لفظی و ظاهری، فاصله نقشی بنیادین در انسجام ساختاری، نظم موسیقایی و هماهنگی درونی آیات ایفا می‌کند. گرچه این جنبه بیشتر مورد توجه قرار گرفته و نسبتاً شناخته شده است؛ اما همچنان می‌تواند محل تأمل و تحلیل‌های بیشتر در حوزه زیبایی‌شناسی قرآنی باشد. از جهت دیگر، به دلیل تناسب و ارتباطی که فاصله با محتوای آیه و سیاق دارد، باید از بُعد معنایی و دلالی نیز مورد توجه قرار گیرد. یکی از ویژگی‌های مهم فاصله از جنبه دلالی و معنایی، نقش و کارکرد آن در تفسیر محتوای آیه است. به دلیل تناسب و ارتباط حکیمانه‌ای که در قرآن وجود دارد،؛ هر جمله، افزون بر معنای مستقل خود، می‌تواند در تبیین آیات پیش و پس از خود نیز نقش داشته باشد. با این حال، جمله پایانی از جایگاه خاص‌تری برخوردار است. فاصله در بسیاری از آیات، اغلب پیام اصلی یا دلالت کلیدی آیه را در بر می‌گیرد. به همین ترتیب، گاهی به عنوان لنگر معنایی عمل می‌کند و موضوعات معنایی مختلف را در یک یا چند آیه به هم می‌رساند (ر.ک: زرکشی، ۱۴۱۵، ج۱، ص۱۴۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج۲، ص۲۶۶؛ حسناوی، ۱۴۰۶، ص۲۹؛ آخوندی، ۱۴۰۲، صص۳۰-۳۲).

آیه ﴿**وَ مِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ٱبْتِغَاءَ مَرْضَاتِ ٱللَّهِ وَٱللَّهُ رَءُوفٌ بالْعِبَادِ**﴾ (بقره: ۲/ ۲۰۷) تصویری شورانگیز از ایثار در راه رضایت الهی ترسیم می‌کند. ظاهر آیه گزارش از افرادی است که جان خود را در راه خشنودی خداوند می‌فروشند؛ اما فاصله آیه، یعنی عبارت ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ از نظر معنایی با بخش نخست چندان هم‌خوان نمی‌نماید و این گسست، موجب پرسش در ذهن خواننده می‌شود که چرا این آیه مانند بسیاری از آیات دیگر، با عباراتی از قبیل ﴿**وَ ذَلِکَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ**﴾ (نساء: ۴/ ۱۳) یا ﴿**وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ**﴾ (حدید: ۵۷/ ۲۱) به پایان نرسیده است. واقعیت این است که جمله پایانی آیه، با دقت در ساختار کلی آیه و سیاق، حامل معنایی ظریف و دقیق است. این مقاله با بررسی تفاسیر گوناگون نشان می‌دهد که نگاه‌کردن به «فاصله»، به عنوان یک عنصر مستقل و جدا از بافت آیه و سیاق، می‌تواند منجر به درک ناقص معنا یا پیام قرآنی شود. در عوض، یک رویکرد جامع که ارتباط معنایی و دلالی بین فاصله و بدنه اصلی آیه و سیاق را تشخیص می‌دهد، می‌تواند بینش تفسیری دقیق‌تر، عمیق‌تر و غنی‌تری را ارائه کند.

پرسش اصلی این مقاله که با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکردی تطبیقی، به بررسی تفسیر آیه ۲۰۷ سوره بقره در تفاسیر متقدم و متأخر می‌پردازد، آن است که عبارت ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ چه نسبتی با محتوای آیه و سیاق آن دارد و این نسبت در تفاسیر متقدم و متأخر چگونه تبیین شده است؟ پژوهش حاضر با تحلیل دیدگاه‌های تفسیری، در پی تبیین گذار معنایی این فاصله و نقش آن در تعمیق معنای ایثار و رأفت الهی و آشکار ساختن دلالت‌های اجتماعی و تمدنی آیه است.

۲. پیشینه پژوهش

از قرن چهارم هجری به بعد، در برخی آثار علوم قرآنی و بلاغی، به موضوع فواصل آیات به‌صورت کلی پرداخته شده است؛ اما در دوران معاصر، این موضوع توجه بیشتری یافته و پژوهش‌های نسبتاً متنوعی در این زمینه صورت گرفته است. در ادامه، به برخی از این پژوهش‌ها که جنبه‌هایی از ارتباط فواصل با محتوای آیات را بررسی کرده‌اند، اشاره می‌شود:

ـ مقاله «ارتباط معنایی اسمای حسنای خداوند در فواصل آیات با محتوای آنها» نوشته سیدعبدالرسول حسینی‌زاده (۱۳۹۵). این مقاله به بررسی کلی رابطه معنایی فواصل ـ به‌ویژه آیاتی که با اسماء و صفات الهی پایان می‌یابند ـ با محتوای آیات پرداخته است.

ـ مقاله «چالش‌های ارتباط معنایی فواصل با محتوای آیات» از علی‌اصغر آخوندی (۱۳۹۷) که با فرض ارتباط معنایی میان فواصل و محتوای آیات، به بررسی برخی چالش‌ها در این حوزه پرداخته و نمونه‌هایی از آیات را تحلیل کرده است که فهم ارتباط معنایی میان فاصله و متن آیه در آنها دشوار و دیریاب به نظر می‌رسد.

ـ مقاله «تحلیل تطبیقی کارکردهای تفسیری فواصل آیات در تفاسیر المیزان و تسنیم» نوشته علی‌اصغر آخوندی و کرم سیاوشی (۱۴۰۲). این مقاله با رویکرد تطبیقی، به بررسی کارکردهای تفسیری فواصل در دو تفسیر مهم معاصر پرداخته و نشان داده است که فاصله آیه می‌تواند در مواردی مانند: رفع ابهام، نقد احتمالات تفسیری، تقویت یا تبیین معنا و حتی استنباط حکم، نقش کلیدی ایفا کند.

ـ مقاله «نقد و بررسی تطبیقی معنی آیه ۲۰۷ بقره در روایات فریقین» از عزت‌الله مولایی‌نیا (۱۴۰۰). در این پژوهش، سبب نزول آیه از منظر روایات شیعه و اهل‌سنت مورد بررسی قرار گرفته و با تحلیل اسناد و دلالت‌ها، به اثبات تواتر معنوی این روایات در سبب نزول آنها درباره حضرت علی(ع) در شب لیلة المبیت پرداخته شده و به شبهات مطرح‌شده در این زمینه پاسخ داده شده است.

ـ مقاله «بررسی تفسیری آیه لیلة المبیت در تفاسیر فریقین» از سودابه ترکاشوند و همکاران (۱۴۰۰). این مقاله در صدد بررسی مصداق سبب نزول آیه ۲۰۷ سوره بقره است و ثابت می‌کند که روایات موجود درباره سبب نزول این آیه، منطبق با لیلة المبیت و از نظر سند و دلالت دارای اتقان و استحکام است.

با وجود تعدد پژوهش‌ها درباره سبب نزول و مصداق‌یابی آیه ۲۰۷ سوره بقره، تاکنون پژوهشی با تمرکز بر تحلیل فاصله این آیه، از منظر تطبیقی نوشته نشده است. ازاین‌رو، مقاله حاضر با رویکردی نو، در پی آن است تا نشان دهد، تفسیر آیات با درنظرگرفتن ارتباط فاصله با محتوا و سیاق آیات، می‌تواند نتایجی متفاوت از تفسیرهایی ارائه دهد که فاصله را عنصری مستقل و جدا از متن می‌پندارند. همچنین، نوآوری این مقاله در آن است که فاصله قرآنی نه صرفاً، به‌مثابه عنصر لفظی یا بلاغی، بلکه به‌عنوان کلید معنایی در سه سطح فردی، اجتماعی و تمدنی تحلیل می‌شود. این چهارچوب تحلیلی نشان می‌دهد که چگونه یک جمله پایانی در آیه می‌تواند از سطح معنای فردی فراتر رفته و دلالت‌های اجتماعی و حتی تمدنی را آشکار سازد؛ موضوعی که در پژوهش‌های پیشین بدان تصریح نشده است.

۳. مفهوم‌شناسی فاصله

واژه «فاصله» در اصل، اسم فاعل از ماده (ف/ ص/ ل) است که از نظر لغوی به معنای جداکننده میان دو چیز یا دو امر است و ازاین‌رو، موجب تمایز و تبیین میان آنها می‌گردد (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج۷، ص۱۲۶؛ ابن‌فارس، ۱۳۹۹، ج۴، ص۵۰۵؛ فیروزآبادی، ۱۴۲۶، ج۱، ص۱۰۴۲).

اصطلاح «فاصله» در علوم مختلف تعاریف گوناگونی یافته است. در علوم قرآنی و مباحث اعجاز نیز، این واژه معانی و کاربردهای متعددی داشته است. رمّانی (۱۳۸۷، ص۹۷) و باقلانی (۱۹۹۷، ص۶۱) فاصله را به عنوان «حروف همگون در پایان آیات» تعریف کرده‌اند که به فهم بهتر معنا یاری می‌رساند. راغب اصفهانی (بی‌تا، ص۳۹۵)، ابن‌منظور (۱۴۱۴، ج۱۱، ص۵۲۴) و ابن‌خلدون (بی‌تا، ج۱، ص۷۸۱) نیز، آن را به‌عنوان «فرجام یا پایان آیه» معرفی کرده‌اند؛ گرچه به‌روشنی مشخص نکرده‌اند که مرادشان حرف، واژه یا جمله پایانی آیه است.

از سوی دیگر، برخی از دانشمندان علوم قرآنی همچون زرکشی (۱۴۱۵، ج۱، ص۱۴۹) و سیوطی (بی‌تا، ج۲، ص۲۶۶)، فاصله را «کلمه پایانی آیه» و شبیه قافیه در شعر و سجع در نثر دانسته‌اند. فاصله از دیدگاه حسناوی نیز «توافق حروف پایانی آیات از نظر حروف رَوی یا وزن» است (۱۴۰۶، ص۲۹).

اگرچه همه این تعاریف از جنبه‌ای درست‌اند؛ اما برای کاربست علمی دقیق‌تر، نیاز به تعریف جامع و مانعی داریم که هم بعد صوتی و هم بُعد دلالی فاصله را دربرگیرد. بر این اساس، فاصله را می‌توان چنین تعریف کرد: «فاصله از جنبه ظاهری و لفظی، حروف و کلمه پایانی آیات است که در یک سوره، نظم و آهنگی خاص برقرار می‌سازد. از بُعد معنایی و دلالی نیز، عبارت و جمله پایانی و مستقل بعضی از آیات است که با محتوای آیه خود ارتباط و پیوند معنایی محکمی دارد» (آخوندی، ۱۴۰۲، ص۳۱).

در این مقاله، تمرکز بر جنبه دلالی و معناشناختی فاصله در آیه ۲۰۷ سوره بقره است، از این منظر که چگونه این فاصله می‌تواند در فهم بهتر و تفسیر دقیق‌تر آیه نقش ایفا کند. از همین رو، تعدادی از تفاسیر مهم متقدم و متأخر شیعه و سنی انتخاب شده است تا سیر تطور نگاه به فاصله این آیه و اثرگذاری آن در تفسیر محتوای آیه و سیاق روشن گردد.

۴. محتوای آیه ۲۰۷ سوره بقره

خداوند در آیه ۲۰۷ سوره بقره، به یکی از معاملات بزرگ و پرسود انسانی، یعنی ایثار جان در راه رضایت خودش اشاره می‌فرماید: ﴿**وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ**﴾ (بقره: ۲/ ۲۰۷)؛ «و از میان مردم کسی است که جان خود را برای طلب خشنودی خدا می‌فروشد و خدا نسبت به بندگان مهربان است». در نگاه قرآن، بزرگ‌ترین سود آن است که انسان بهترین سرمایه و کالای خود، یعنی جانش را در راه کسب رضای الهی به خدا بفروشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج۲، ص۷۸). این آیه ناظر به انسان‌های فداکاری است که فقط با خدا دادوستد می‌کنند و تمام دارایی خود، حتی جانشان را در راه او تقدیم می‌کنند و جز خشنودی او چیزی نمی‌خرند. امور دین و دنیا با فداکاری‌های چنین افرادی اصلاح می‌شود و حق و حقیقت زنده و پایدار می‌ماند و درخت اسلام بارور می‌گردد (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج۲، ص۱۶۰).

بنابر روایات تفسیری، سبب نزول این آیه، فداکاری حضرت علی(ع) در شب «لیلة المبیت» به هنگام هجرت پیامبر اکرم(ص) است؛ شبی که علی(ع) در بستر پیامبر خوابید تا آن حضرت بتواند از مکه خارج شود (حسکانی، ۱۴۱۱، ج۱، ص۱۲۳؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج۱، ص۲۰۵). با این حال، سبب نزول موجب تخصیص آیه نمی‌شود؛ چرا که عموم لفظ ملاک است، نه خصوص سبب (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج۱، ص۲۴۱؛ شبّر، ۱۴۰۷، ج۱، ص۲۰۹). ازاین‌رو، محتوای آیه تنها منحصر به حضرت علی(ع) نیست؛ بلکه شامل تمام انسان‌های ایثارگر در راه خدا می‌شود. بر همین اساس، برخی از مفسران آیه را بر شخصیت‌هایی همچون بلال حبشی، صهیب رومی، عمار بن یاسر و والدینش که در راه اسلام فداکاری کردند، تطبیق داده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج۵، ص۳۵۰). همچنین، در روایاتی دیگر، این آیه بر کسانی که در راه امر به معروف و نهی از منکر کشته می‌شوند نیز، تطبیق شده است (طبرسی، ۱۴۰۸، ج۲، ص۵۳۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج۵، ص۳۵۰).

اگرچه مفسران به ابعاد محتوایی این آیه، از جمله فداکاری، اخلاص و معامله با خدا توجه ویژه‌ای کرده‌اند؛ اما ارتباط و تناسب جمله پایانی که ظاهراً ناظر به موضوعی عام است، با محتوای آیه و سیاق کلی آیات کمتر مورد واکاوی دقیق قرار گرفته است.

۵. تأکید بر سبب نزول و معنای فردی در تفاسیر

تفاسیر متقدم از آیه ۲۰۷ سوره بقره و جمله پایانی آن، عمدتاً با تمرکز بر سبب نزول و مصادیق تاریخی، به برداشتی فردگرایانه و محدود به شرایط خاص اکتفا کرده‌اند. این رویکرد بیشتر وجه شخصی و فردی ایثار و رأفت الهی را برجسته می‌سازد. تفاسیر ذیل در این دسته قرار می‌گیرند:

۱-۵. جامع البیان عن تأویل آی القرآن؛ طبری (م. ۳۱۰ ق) در تفسیر جمله پایانی آیه، با تکیه بر معنای لغوی رأفت، آن را به «رِقَّةُ الرَّحْمَة» (لطافت و شدت رحمت) تفسیر کرده است و می‌نویسد: «خداوند نسبت به بنده‌ای که جان خویش را در راه جهاد با دشمنان الهی ـ همچون مشرکان و فاسقان ـ فدا می‌کند، رحمتی فراگیر و لطیف دارد. این رحمت، دیگر بندگان مؤمن را نیز در دنیا و آخرت دربرمی‌گیرد؛ به گونه‌ای که پاداش اعمالشان را در این جهان عطا می‌فرماید و در آن جهان، به پاس طاعتشان، آنان را در بهشت سکونت می‌دهد» (طبری، ۱۴۲۲، ج۳، ص۵۹۵). وی رؤوف بودن خدا را در راستای پاسخ به فداکاری مؤمنانی می‌بیند که جان خود را در راه خدا می‌دهند. از دید او، این جمله پایانی، تضمین رحمت خدا به چنین بندگانی، در دنیا نصرت و پاداش و در آخرت بهشت و ثواب است.

۲-۵. التبیان فی تفسیر القرآن؛ شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق) در تفسیر خود، رأفت الهی در جمله پایانی آیه **(وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ﴾** را ناظر به حکمت و مصلحت الهی در تشریع جهاد تفسیر می‌کند. به نظر او، خداوند بنده‌ای را که جان خود را در راه او می‌فروشد، از روی رأفت و نیک‌اندیشی، به چنین فداکاری‌ای ترغیب می‌نماید؛ چراکه تنها از طریق این فداکاری، می‌توان به پاداشی بزرگ و منزلتی بلند دست یافت. از نظر وی، تکلیف به جهاد، خود جلوه‌ای از رحمت واسعه الهی است که هدف آن، رساندن بنده به بالاترین مرتبه استحقاق ثواب است (طوسی، ۱۴۰۹، ج۲، ص۱۸۴).

۳-۵. الکشّاف؛ زمخشری (م. ۵۳۸ ق) نیز، جمله پایانی آیه را اشاره‌ای به رأفت خدا در مقام تشریع می‌داند. به نظر او، تکلیف بندگان به جهاد، جلوه‌ای از رأفت الهی است؛ زیرا آنان را در معرض پاداش بزرگ شهادت قرار می‌دهد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج۱، ص۲۵۱).

۴-۵. المحرر الوجیز؛ ابن‌عطیه اندلسی (م. ۵۴۱ ق) نیز، این جمله را در چهارچوب ساختار بلاغی آیه تحلیل می‌کند و بر کارکرد تربیتی و انگیزشی آن تأکید دارد و آن را نوعی امیدبخشی در پایان آیه می‌داند که مقتضی تشویق و واداشتن مخاطب به تبعیت از رفتاری است که در آیه، ستایش شده است. البته، وی برای تبیین این کارکرد، آن را در تقابل با ساختار آیه پیشین قرار می‌دهد؛ آنجا که عبارت ﴿**فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ الْمِهاد**﴾(بقره: ۲/ ۲۰۶) با لحنی تهدیدآمیز، مخاطب را از رفتار نکوهیده در آیه بازمی‌دارد، در حالی که جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾در آیه ۲۰۷، با لحنی امیدبخش، او را به پیروی از رفتار ستوده‌شده در آیه ترغیب می‌کند (ابن‌عطیه، ۱۴۲۲، ج۱، ص۲۸۲).

البته، نوع نگاه ابن‌عطیه در مقایسه با دیگر مفسرانی که تا اینجا از آنها سخن گفته شد، متفاوت و به نوعی بهتر است. وی به‌جای پرداختن مستقیم به مصادیق رأفت الهی، بیشتر به نقشِ جمله در بافت ارتباطی آیه توجه می‌کند و جمله را نه صرفاً خبری، بلکه جمله‌ای اثرگذار بر مخاطب برای تحریک به عمل می‌بیند. همچنین، آن را در هم‌افزایی با مدح موجود در آیه می‌بیند؛ چون در آیه از کسی ستایش شده که جان خود را در راه خدا می‌فروشد، جمله پایانی ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ هم نوعی تقویت‌کننده همین مدح است

تا بقیه مؤمنان نیز ترغیب شوند به همان راه بروند. نکته دیگر، مقایسه جمله پایانی دو آیه کنار هم است. وی با قیاس با ساختار آیات تهدیدی نشان می‌دهد که چگونه جمله‌های پایانی آیات می‌توانند نقش تربیتیِ تقابلی داشته باشند: گاه ترغیب و گاه ترهیب.

۵-۵. مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ طبرسی (م. ۵۴۸ ق) نیز، ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ را اینگونه معنا کرده است که خداوند نسبت به بندگانش رؤوف و مهربان است و خواسته‌های آنان را که اینجا رضا و خوشنودی اوست، برایشان فراهم می‌کند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج۲، ص۵۳۶).

۶-۵. مفاتیح الغیب؛ فخر رازی (م. ۶۰۶ ق) نیز، در تبیین جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ می‌گوید: «از رأفت خداوند این است که نعیم جاودانه را پاداش عمل اندک و زودگذر قرار داده است. از رأفت او این است که برای حفظ جان انسان، اجازه داده در موارد اضطرار، کلمه کفر بر زبان جاری سازد. از رأفت اوست که هیچ‌کس را بیش از توانش تکلیف نمی‌کند و از رأفت و رحمت اوست که اگر انسانی صد سال بر کفر اصرار ورزد، ولی در یک لحظه توبه کند؛ تمام عذاب‌های آن را می‌بخشد و ثواب دائمی عطا می‌کند. از رأفت او این است که جان و مال به خود خدا تعلق دارد، ولی با تفضل و رحمت خویش، چیزی را که ملک اوست، از بندگانش می‌خرد و به آنها اجر و ثواب می‌دهد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج۵، ص۳۵۱).

فخر رازی جمله پایانی را نه فقط ناظر به فداکاری شخص مورد اشاره در صدر آیه، بلکه نشانگر یک اصل تربیتی عام که همان رحمت و رأفت خداوند بر تمام بندگان است، می‌داند. همچنین، نوعی پاسخ الهی به اقدام مؤمنانه فردی است که جان خود را در راه خدا می‌دهد. خدا در برابر چنین فداکاری، با رأفتی بی‌کران پاسخ می‌دهد؛ گرچه معامله جان با خدا، بر پایه فضل و احسان خداست و نه حق بنده.

۷-۵. انوار التنزیل و أسرار التأویل؛ بیضاوی (م. ۶۸۵ ق) در تفسیر جمله پایانی آیه ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾، رأفت الهی را در مقام هدایت و تشریع تحلیل می‌کند. به نظر او، خداوند از روی رأفت، بندگان را به معامله‌ای بزرگ چون فروختن جان در راه او راهنمایی کرد و با تکلیف آنان به جهاد، آنان را در معرض پاداش بزرگ مجاهدان و شهیدان قرار داد (بیضاوی، ۱۴۱۸، ج۱، ص۱۳۳).

۸-۵. روح المعاني في تفسير القرآن العظيم و السبع المثانی؛ سیدمحمود آلوسی (م. ۱۲۷۰ ق) جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ را اینگونه تفسیر کرده است که خدا به بندگانش رأفت دارد؛ زیرا آنها را به چنین معامله‌ای (جان‌فشانی در راه او) راهنمایی کرد و آنان را به جهاد مکلف ساخت و در نتیجه، آنان را در معرض ثواب مجاهدان و شهدا قرار داد. همچنین، خدا به بندگان مؤمن خود رأفت دارد؛ زیرا آنان را به راهی هدایت کرد که رضایت او در آن است، پاداش کار محدود و گذرا را نعیمی جاودانه قرار داد و برای خرید چیزی (جان و مال بندگان) که ملک خودش بود، پاداشی بزرگ عطا کرد (آلوسی، ۱۴۱۵، ج۱ ص ۴۹۲).

۹-۵. آلاء الرحمن في تفسير القرآن؛ بلاغی (م. ۱۳۵۲ ق) نیز، به جنبه امتنان الهی اشاره دارد و معتقد است که این جمله با شأن امیرالمؤمنین علی(ع) تناسب دارد. ایشان می‌نویسد: «این جمله پایانی و مضمون امتنان‌آمیز آن، تنها با شأن امیرالمؤمنین(ع) سازگاری دارد؛ زیرا رأفت الهی نسبت به او در ماجرای حفظ جانش از قتل قریش توسط جبرئیل و میکائیل تجلی یافت» (بلاغی، بی‌تا، ج۱، ص۱۸۶).

۱۰-۵. التحریر و التنویر من التفسیر؛ ابن‌عاشور (م. ۱۳۹۳ ق) جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ را جمله‌ای تأکیدی و تذییلی می‌داند که به‌مثابه قاعده‌ای کلی در پایان آیه آمده است. به نظر او، مراد از رأفت در اینجا، کنایه از آثار آن، همچون عطای خیرات و نعمت‌هاست. وی در تحلیل واژه «العباد» سه احتمال مطرح می‌کند که عبارتند از: ۱. تعریف استغراقی، یعنی شامل همه بندگان می‌شود؛ چراکه خداوند به همه بندگان خود رأفت دارد؛ اگرچه مراتب آن بر اساس علم و حکمت الهی متفاوت است، ۲. تعریف عهد، یعنی اشاره به بندگان خاصی چون کسانی که جان خود را در راه خدا می‌فروشند، **۳.** عوض از مضاف‌الیه، مانند تعبیر «عباد

الله» که معنای بندگان خاص خدا را می‌رساند. او همچنین اشاره می‌کند که هنگام اضافه شدن واژه «العباد» به خدا، منظور معمولاً بندگان مقرّب است؛ چنان‌که آیه ﴿إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ﴾ (حجر: ۱۵/ ۴۲) بدان اشاره دارد.

ابن عاشور با اشاره به ارتباط این جمله با محتوای آیه می‌گوید: کسانی که جان خود را در راه خدا فدا می‌کنند، در حقیقت خود را بنده خدا ساخته‌اند و خدا نیز چنان‌که انسان با بنده خویش با مهربانی رفتار می‌کند، با آنان با رأفت رفتار می‌نماید. وی معتقد است که آوردن تعبیر «العباد» به جای ضمیر، موجب استقلال جمله و ایفای نقش ضرب‌المثل‌گونه برای آن شده و دلالت می‌کند که رأفت خدا به سبب بندگی خالصانه ایشان است. در پایان، ابن عاشور به دو تفسیر از مصداق ﴿مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ﴾ اشاره می‌کند و می‌گوید: اگر مراد، عموم ایثارگران باشد، خدا نسبت به همه آنان رأفت دارد؛ اما اگر اشاره به شخص خاصی چون صُهَیب باشد، این رأفت ناظر به سرگذشت اوست که پس از آنکه از بندگی انسان‌ها رها شد و بنده خدا گردید، مورد رأفت الهی قرار گرفت؛ برخلاف گذشته‌اش که مورد ظلم و شکنجه بود (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج۲، ص۲۵۷).

با بررسی دیدگاه مفسران فوق روشن می‌شود که همه آنها درباره جمله پایانی آیه ﴿وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ﴾، با وجود تفاوت در جهت‌گیری تفسیری و عمق بیانی، در یک نکته اتفاق‌نظر ضمنی دارند که «العباد» در سیاق آیه، نه به مطلق انسان‌ها، بلکه به افراد خاصی برمی‌گردد که در سطح فردی مصداق آیه هستند؛ یعنی کسانی که با انگیزه شخصی و درونی طلب رضای الهی، جان خود را در راه خدا عرضه کرده‌اند و در عمل فردی خویش، از مال و جان گذشته‌اند؛ خواه به عنوان مصداق خاص یا به صورت کسانی که عمل شخصی ایشان با مضمون آیه تطبیق دارد. در حقیقت، در این تفسیرها، تعبیر «العباد» در پایان آیه، جنبه تخصیصی و گزینشی دارد؛ یعنی نه به عموم بندگان، بلکه به بندگان خاصی اطلاق شده است که در سطح فردی و با انگیزه خالص تحصیل رضایت خدا، تحقق عملی ایمان را در صحنه جهاد و فداکاری شخصی در راه خدا تجربه می‌کنند و جان خود را می‌فروشند.

۶. نگاه اجتماعی به رأفت الهی در دوران معاصر

در این بخش، به دو تفسیر برجسته معاصر، یعنی «المنار» و «المیزان» اشاره می‌شود که تحلیل‌های تازه‌ای را با رویکردی کلان‌نگر و جامعه‌محور عرضه کرده‌اند. آنها رأفت الهی را به عنوان سنتی فراگیر و حمایت‌کننده از ساختار اجتماعی و انسانی تبیین می‌کنند که فراتر از فرد، به نقش تمدنی و عمومی انسان‌های مخلص می‌پردازد:

۶-۱. تفسیر المنار

یکی از تفاسیر مهم در دوران معاصر تفسیر المنار است که تأثیر آن بر تفاسیر بعد از خودش را نمی‌توان انکار نمود. در این تفسیر درباره آیه ۲۰۷ سوره بقره نگاه جدیدی مطرح شده است. جمله پایانی آیه ﴿وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ﴾ نه تنها به‌مثابه بیان رأفت و رحمت خدا بر فرد ایثارگر تفسیر شده، بلکه با نگاهی کل‌نگر، در چهارچوبی اجتماعی فهم شده است. مفسر المنار با کنار نهادن تفسیرهای فردگرایانه و زاهدانه، بر این نکته تأکید می‌کند که ایثار جان در راه خدا صرفاً وظیفه‌ای فردی نیست، بلکه جلوه‌ای از رأفت الهی بر کل بشریت است؛ زیرا خداوند بندگان خود را چنان تربیت می‌کند که برخی از ایشان حاضر می‌شوند، نفس خویش را در راه اقامه حق و عدالت و دفع فساد فدا سازند و همین فداکاری‌هاست که توازن اجتماعی و بقای صلاح در زمین را تضمین می‌کند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج۲، ص۲۵۵).

از نگاه المنار، این نوع ایثار، برخلاف پندار برخی، نه نشانه ترک دنیا، بلکه نمونه‌ای از خردورزی ایمانی و ترجیح مصلحت عمومی بر منفعت شخصی است. مفسر با استناد به آیه ﴿**وَ لَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَ لكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعالَمين**﴾ (بقره: ۲/ ۲۵۱) این حقیقت را برجسته می‌سازد که وجود چنین مصلحانی، خود نشانه‌ای از سعه رأفت الهی بر جامعه انسانی است. در نظر او، نه تنها جامعه ایمانی از این فداکاری سود می‌برد، بلکه ثمرات آن به همه انسان‌ها و نسل‌های بعدی نیز می‌رسد.

او در تحلیل پایانی خود، این حقیقت قرآنی را به سطحی تمدنی ارتقا می‌دهد و تصریح می‌کند که امت‌هایی که اکثریت افرادشان با چنین روحیه‌ای تربیت شده‌اند، سزاوار سیادت جهانی‌اند و امت‌هایی که از این وصف تهی شده‌اند، گرفتار سلطه دیگران خواهند شد. بدین‌سان، جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ در تفسیر المنار، نه‌تنها نقطه پایانی آیه، بلکه نقطه عزیمت تحلیلی برای بازخوانی نقش ایمان در بازسازی نظم اجتماعی و جهانی تلقی می‌شود (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج۲، ص۲۵۵).

۶-۲. تفسیر المیزان

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان با نگاهی عمیق، تحلیلی نو از آیه ۲۰۷ سوره بقره و به‌ویژه، جمله پایانی آن: ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ ارائه می‌دهد و آن را در تقابل با آیات پیشین (بقره: ۲/ ۲۰۴-۲۰۶) تفسیر می‌کند و این تقابل را کلید فهم درست سیاق آیات می‌داند. او در تفسیر این آیات، از تقابل دو تیپ شخصیتی پرده برمی‌دارد: یکی اهل نفاق و فساد با ظاهر آراسته و باطنی آلوده و دیگری انسانی که در طلب رضایت الهی، خویشتن را فدای حقیقت می‌کند.

علامه جمله پایانی آیه را مستقل، کلی و فراتر از مصداق خاص آن می‌داند؛ جمله‌ای که تنها به شخص ایثارگر آیه مربوط نمی‌شود، بلکه دلالتی عام بر سنت الهی در حمایت از بندگان صالح و به نوعی مصلحان اجتماعی دارد که در راه رضایت خداوند، جان خود را تقدیم می‌کنند. به تعبیر او، وجود چنین انسان‌هایی خود نشانه‌ای از رأفت الهی نسبت به همه بشریت است؛ زیرا وجود چنین انسان‌هایی که در برابر مفسدان و عوامل انحطاط می‌ایستند، حفظ سلامت و قوام تمدن بشری را به دنبال دارد. اگر چنین افراد نباشند، نه تنها اساس دین، بلکه نظام اجتماعی و سلامت جامعه نیز از هم می‌پاشد و زمینه برای فروپاشی اخلاقی و تمدنی فراهم می‌شود.

علامه با استناد به آیاتی همچون ﴿**وَ لَوْ لا دَفْعُ اللّهِ النّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ**﴾ (بقره: ۲/ ۲۵۱)، ﴿**وَ لَوْ لا دَفْعُ اللّهِ اَلنّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهُدِّمَتْ صَوامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَواتٌ وَ مَساجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اِسْمُ اللّهِ كَثِيراً**﴾ (حج: ۲۲/ ۴۰) و ﴿**فَإِنْ يَكْفُرْ بِها هؤُلاءِ فَقَدْ وَكَّلْنا بِها قَوْماً لَيْسُوا بِها بِكافِرِينَ**﴾ (انعام: ۶/ ۸۹) نشان می‌دهد که سنت الهی همواره بر دفع باطل به‌وسیله اهل حق استوار بوده است (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج۲، صص۹۸-۹۹).

بدین‌سان، علامه، واژه «العباد» را به شخص یا گروه خاصی محدود نمی‌کند؛ بلکه آن را به همه بندگان خدا تعمیم می‌دهد که در چهارچوب یک جامعه صالح از رأفت الهی بهره‌مند می‌شوند. او با این رویکرد، از طرفی تناسب معنایی تازه‌ای میان جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ و سیاق آیات و از سویی دیگر، پیوندی استوار میان مشیت الهی و تحقق جامعه آرمانی برقرار می‌سازد. از نگاه وی، این تعبیر یک قانون کلان الهی است که استمرار و تعالی تمدن‌ها را منوط به حضور گروه‌های صالح و حمایت الهی از آنان می‌داند. چنین تفسیری، حاکی از نگاهی کل‌نگر و تمدنی به سنت الهی در جهت اصلاح، پایداری و پیشرفت جوامع بشری است.

۶-۳. تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های المنار و المیزان

بررسی تفسیر آیه ۲۰۷ سوره بقره، در دو تفسیر برجسته معاصر نشان می‌دهد که هر دو مفسر با عبور از خوانش‌های سطحی و فردگرایانه، به بازخوانی عمیق‌تر و کل‌نگرانه‌ای از محتوای آیه و جمله پایانی آن: ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾دست زده‌اند؛ با این تفاوت که نحوه ورود و تأکیدات محوری آنها، بیانگر دو رویکرد متفاوت، اما مکمل است.

در تفسیر المنار تلاش می‌شود، این آیه از محدوده روایت فردی به عرصه اجتماعی و تمدنی بیاید. ایثار در این فضا، نه فقط فضیلتی شخصی، بلکه سازوکار تربیتی و الهی برای تأمین مصلحت عمومی است. رأفت الهی نیز، نه تنها در نجات فرد ایثارگر، بلکه در پرورش انسان‌هایی مشاهده می‌شود که در خدمت صلاح جامعه انسانی و اقامه عدالت، فداکاری می‌کنند. بنابراین، واژه «العباد» در این نگاه، به تمامی بشریت قابل تعمیم است و تفسیر جمله پایانی آیه، نوعی نگاه تمدنی و تربیتی به سنت الهی است.

در مقابل، علامه طباطبایی در تفسیر المیزان از مدخلی دیگر به آیه وارد می‌شود. او با تحلیل سیاقی و تقابل میان آیه ۲۰۷ با آیات ۲۰۴ تا ۲۰۶ از سوره بقره، به نوعی ساختارشناسی درون‌متنی دست می‌زند. از نگاه علامه، جمله پایانی آیه، تنها ستایشی از ایثار نیست؛ بلکه بیانی از قاعده‌ای کلی در سنت الهی است، سنتی که بر اساس آن، خداوند بندگانی را می‌پروراند که با فداکاری خود در راه حق، به حفظ انسجام و استحکام جامعه اسلامی کمک می‌کنند و در سطح تمدنی، زمینه‌ساز تداوم و اعتلای دین در برابر فساد و انحطاط می‌شوند. این بندگان در بستر اجتماعی، با ایثار خود، ساختارهای ایمانی جامعه را تقویت کرده و به‌عنوان الگویی تمدنی، راه را برای دفع فساد و استقرار ارزش‌های الهی در سطح امت هموار می‌سازند.

در هر دو تفسیر، برای تبیین آیه از آیات دیگر استفاده می‌شود. در المنار با استناد به آیه ۲۵۱ سوره بقره، ایثار در چهارچوب سنت قرآنی دفاع از حق در برابر باطل معنا می‌شود و این ایثار نشانه‌ای از تربیت اجتماعی بر مبنای رأفت الهی است. علامه طباطبایی نیز با استناد به چند آیه، ازجمله آیات ۲۵۱ بقره، ۴۰ حج و ۸۹ انعام، سنت الهی در تقابل دائمی حق و باطل را به‌عنوان زمینه ظهور فداکاری‌ها معرفی می‌کند و جایگاه این سنت را در حکمت الهی و بقای دین و جامعه تبیین می‌کند.

نکته مهم این است که هر دو تفسیر، رأفت الهی را نه به معنای عاطفه صرف، بلکه به‌مثابه نظامی حکیمانه و فعّال در تربیت انسان‌ها برای نقش‌آفرینی در اصلاح جهان می‌دانند. با وجود تفاوت در زبان و روش، هر دو تفسیر به این نتیجه رسیده‌اند که وجود انسان‌های ایثارگر، نمود و ابزار اجرای رأفت الهی در جامعه است؛ اما اگر المنار بر نقش چنین انسان‌هایی در تمدن‌سازی و سیادت امّت تأکید دارد، المیزان بر جایگاه آنان در تحقق سنت الهی در تقابل حق و باطل تمرکز می‌کند.

ازاین‌رو، نمی‌توان یکی از این دو تفسیر را دنباله‌رو دیگری یا نقطه گسست در برابر دیگری دانست، بلکه باید هردو را در یک جریان واحد از «بازخوانی اجتماعی آیات قرآن» در عصر جدید قرار داد. المنار با نگرشی نوزا به پیوند دین و جامعه می‌نگرد و المیزان با عمقی فلسفی، به تحلیل ساختار مفهومی قرآن می‌پردازد.

۷. بازتاب المنار و المیزان در تفاسیر بعدی

در این بخش، نحوه اثرگذاری و بازنمود تفسیرهای المنار و المیزان در آثار مفسران بعدی مورد بررسی قرار می‌گیرد و اینکه چگونه این دو نگاه نوآورانه در فهم و تبیین مفاهیم قرآنی تحول ایجاد کردند:

۷-۱. تفسیر پرتوی از قرآن

آیت‌الله سیدمحمود طالقانی در پرتوی از قرآن، فاصله آیه ۲۰۷ را نمادی از تجلی اسم «رؤوف» و دریچه‌ای برای وزیدن نسیم مهر و لطف الهی می‌داند؛ نسیمی که نویدبخش سپیده‌دم در دل ظلمت‌ها و ستم‌ها و نشانه‌ای از سایه‌سار بهشت بر زمین است. به اقتضای صفت «رئوف بالعباد» که در قالب سنت الهی جلوه می‌یابد، باید در هر عصر و جامعه‌ای مردان حق‌طلب و فداکار حضور داشته باشند تا با تپش قلب‌هایشان برای خیر و صلاح مردم، زمینه پذیرش ولایت‌شان فراهم شود و مردمان شایسته در معرض نسیم رأفت و مهربانی آنان قرار گیرند (طالقانی، ۱۳۶۲، ج۲، ص۱۰۰).

در این تفسیر نیز تلاش شده است تا معنای جمله پایانی آیه در پیوندی ساختاری با صدر آیه و فضای مفهومی کل آیات دیده شود. نگاه طالقانی به فاصله آیه، فراتر از یک پیام فردی یا اخلاقی است. وی آن را سنتی الهی می‌داند که اقتضا می‌کند در هر زمان و جامعه‌ای، «مردان حق» برانگیخته شوند تا مردم را با رأفت الهی رهبری کنند. بنابراین، «رأفت خداوند» تنها در آخرت یا در امور معنوی خلاصه نمی‌شود، بلکه در قالب هدایت عملی و اجتماعی مؤمنان ایثارگر در جامعه تحقق می‌یابد.

از نظر روش‌شناسی، سبک تفسیری طالقانی بیشتر رنگ و بوی ادبی، انقلابی و اجتماعی دارد؛ اما در نگاه ساختاری و تأکید بر پیوستگی مفهومی آیه با سنت الهی و بافت اجتماعی انسان‌ها، همسویی قابل توجهی با علامه طباطبایی دارد. ولی به نظر می‌رسد که آیت‌الله طالقانی، با تلفیق دیدگاه‌های المیزان و المنار رنگ و بوی انقلابی را نیز به آنها افزوده است.

۷-۲. تفسیر انوار درخشان

حسینی همدانی معتقد است که جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ بیانگر این حقیقت است که از مظاهر رأفت و لطف پروردگار، وجود بندگانی رشید و فداکار است که جزء مفاخر دین بوده و برای جلوگیری از توجه خطر به اسلام، از جان و دل فداکاری می‌کنند (حسینی همدانی، ۱۳۸۰، ج۲، ص ۱۶۸).

ایشان نیز مانند علامه طباطبایی، جمله پایانی آیه را تجلی‌بخش رأفت الهی در قانونمندی حاکم بر نظام اجتماع دانسته است؛ رأفتی که با ظهور بندگان رشید و فداکار در صحنه عمل جمعی متجلی می‌شود. از منظر ایشان، این بندگان با جان‌فشانی خود، نه تنها حافظ دین، بلکه پاسداران انسجام اجتماعی و سدّی استوار در برابر عوامل تهدیدزای جامعه اسلامی هستند. حضور آنان، شرط لازم برای پایداری نظام اجتماعی و تضمین‌بخش امنیت و سلامت همگانی در برابر هجوم فساد و انحطاط به شمار می‌رود.

۷-۳. تفسیر من وحی القرآن

علامه فضل‌الله در تفسیر خود، هرچند در تفسیر آیات ۲۰۴ تا ۲۰۷ به روش علامه طباطبایی نزدیک می‌شود و با بهره‌گیری از سیاق آیات، دو الگوی متضاد انسانی ـ یعنی انسان منافق و انسان مؤمن ـ را تحلیل می‌کند؛ اما در تبیین جمله پایانی آیه، مسیر متفاوتی در پیش می‌گیرد. او در تفسیر عبارت ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾، از بافت آیات فاصله گرفته و همانند برخی از مفسران متقدم، این جمله را در سطح فردی و به‌مثابه نتیجه‌ای مستقل و ناظر به پاداش اخروی ایثارگران معنا کرده است: «پس او [خداوند] کسی است که این نفوس مجاهده‌کننده را می‌پذیرد، نفوسی که مرگ را با رضایت و آرامش کامل استقبال می‌کنند و در مسیر انجام وظیفه، رسالت خویش را با شهادت و شهادت را با پیروزی پیوند می‌دهند و خداوند برای آنها پاداش فراوان در جایگاه رحمت و رضوانش در نظر می‌گیرد و او کسی است که به آنها پاداش بسیار برای عمل اندک می‌دهد» (فضل‌الله، ۱۴۳۹، ج۲، صص۱۶۶-۱۷۱).

بدین‌سان، علامه فضل‌الله به‌جای آنکه مانند المیزان، پیوستگی جمله پایانی با آیات پیشین را در قالب یک جریان اجتماعی و سنت الهی تحلیل کند، آن را بیشتر در سطح پاداش فردی و اخروی شهیدان و مجاهدان در راه خدا تفسیر کرده است.

۷-۴. تفسیر نمونه

نویسندگان تفسیر نمونه در تبیین فاصله آیه به دو احتمال توجه کرده و نوشته‌اند: «جمله ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ در حقیقت، در نقطه مقابل آن چیزی قرار دارد که در آیات پیشین درباره منافقانِ مفسد فی الارض آمده است: ﴿**فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئْسَ اَلْمِهادُ**﴾ و ممکن است این نکته را یادآور شود که خداوند با آنکه خود آفریننده و بخشنده جان به انسان است، همان را از او خریداری می‌کند و والاترین پاداش، یعنی رضایت خویش را در برابر آن می‌بخشد... . همچنین، این احتمال در تفسیر جمله و پیوندش با آغاز آیه وجود دارد که آیه می‌خواهد این حقیقت را آشکار سازد که حضور چنین انسان‌های فداکار و ایثارگری در میان مردم، جلوه‌ای از رأفت و مهربانی پروردگار نسبت به بندگانش است؛ چراکه اگر این انسان‌های ازخودگذشته در جامعه نباشند، پایه‌های دین و اجتماع سست می‌شود؛ اما خداوند مهربان با یاری این دوستان ایثارگر، مانع از تخریب و فساد دشمنان می‌گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج۲، صص۷۹-۸۰).

به خوبی روشن است که مفسران تفسیر نمونه دو رویکرد متفاوت را در کنار هم مطرح کرده‌اند. احتمال نخست که بر محور مفهوم معامله با خدا و تقابل آن با سرنوشت منافقان شکل گرفته، به سنت تفسیری متقدمان، یعنی همان سطح فردی نزدیک است؛ اما احتمال دوم که تأکید می‌کند، وجود افراد ایثارگر و فداکار از رأفت الهی ناشی می‌شود و کارکرد اجتماعی و ایمانی آنان را در بقای دین و جامعه برجسته می‌سازد، به روش تفسیری علامه طباطبایی شباهت دارد. در نتیجه، می‌توان گفت که تفسیر نمونه در مواجهه با آیه ۲۰۷ سوره بقره، تلفیقی از سنت تفسیری پیشینیان و روش سیاق‌محور علامه طباطبایی را به‌کار گرفته است.

۷-۵. الفرقان في تفسير القرآن بالقرآن و السنة

صادقی تهرانی بعد از تفسیر آیه و تبیین مصداق و تطبیق آن بر امیرالمؤمنین علی(ع)، پایان آیه را مرتبط با ابتدای آیه و آیات قبل دانسته است و می‌گوید: «علت اینکه خداوند در پایان آیه فرموده: ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ آن است که خداوند همواره مردان صالحی را برانگیخته تا با جان‌فشانی در راه خدا، بأس و فساد طالحان را از جامعه انسانی دفع نمایند؛ همان‌گونه که فرمود: ﴿**وَ لَوْ لا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَ لكِنَّ اللَّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعالَمِينَ**﴾ (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶، ج۳، ص ۲۲۸).

دیدگاه مفسر الفرقان از نظر پیوند مفهومی ذیل آیه، با تأکید بر سنت‌های اجتماعی الهی که انسجام و استحکام جامعه اسلامی را تقویت می‌کنند و تکیه بر خود قرآن برای تفسیر قرآن، در راستای حفظ هویت جمعی و پیوندهای اجتماعی امت، با روش تفسیری المیزان هماهنگی دارد.

۷-۶. التفسير المنير في العقيدة و الشريعة و المنهج

وهبة الزحیلی همانند نویسنده تفسیر المنار با نگاهی توأمان به سطح فردی و اجتماعی، رأفت الهی در پایان آیه را ناظر به پاداش الهی نسبت به افراد مخلص از یک سو، و نعمت وجودی آنان برای جامعه از سوی دیگر می‌داند. او معتقد است: «﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ یعنی در برابر عمل اندک، پاداش نعمت پایدار به آنان می‌بخشد، تکلیفی فراتر از توانشان قرار نمی‌دهد و رحمت، احسان و

کرم گسترده‌اش را بر آنان می‌گستراند. اگر این لطف الهی نبود، شرّ مفسدان بر زمین غلبه می‌کرد تا جایی که هیچ صلاح و نیکی در آن باقی نمی‌ماند: ﴿**وَ لَوْلا دَفْعُ اللّهِ النّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الأَرْضُ**﴾(بقره: ۲/ ۲۵۱). تعبیر موجز قرآن در آیه ﴿**وَ مِنَ النّاسِ مَن يَشرِي نَفسَهُ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ**، حقیقتی پایدار را آشکار می‌سازد و آن اینکه وجود گروهی مخلص در میان مردم، رحمتی فراگیر برای همه بندگان است، نه تنها برای خودشان؛ چراکه بسیاری از مردم از آثار اصلاح‌گران، بی‌آنکه خودشان باشند، بهره‌مند می‌شوند و ثمرات تلاش آنان حتی پس از رفتنشان نیز باقی می‌ماند. پس کسی که جان خویش را برای جلب رضای الهی در خدمت به بندگان فدا می‌کند، نفعی گسترده به همه جامعه می‌رساند» (زحیلی، ۱۴۱۸، ج۲، ص۲۳۲).

زحیلی در این بخش از تفسیر خود کوشیده است، میان دو تفسیر فردمحور و جامعه‌محور از رأفت الهی جمع کند. او از یک سو در سطح فردی پاداش مجاهدان مخلص را مطرح می‌سازد و از سوی دیگر با الهام‌گیری از تفسیر المنار در سطح اجتماعی و تمدنی تأکید می‌کند که همین فداکاری، رحمتی برای کل جامعه اسلامی و حتی سایر انسان‌هاست؛ چراکه این ایثار، با تقویت انسجام اجتماعی و حفظ هویت جمعی امت، باعث بقای صلاح، استحکام ساختارهای اجتماعی و دفع فساد در زمین می‌شود.

۷-۷. تفسیر تسنیم

آیت‌الله جوادی در تفسیر این آیه بیان می‌کند که خداوند، نظام آفرینش را به بهترین و کامل‌ترین شکل پدید آورد و نسبت به همه بندگانش سرشار از رأفت و مهربانی است. ازاین‌رو، در برابر فساد و تباهیِ مفسدان بی‌تفاوت نمی‌ماند. رحمت و مهر الهی اقتضا می‌کند که ایثارگران و جان‌نثارانی را برانگیزد تا در برابر گروه‌هایی که هم دنیاطلب و هم مفسد فی‌الارض هستند و قصد نابودی جامعه انسانی و اسلامی را دارند و هیچ اندرز یا انتقادی بر آنان کارگر نیست، سدّی استوار باشند. از همین رو، خدای متعال در این بخش از آیات، تنها به دسته‌بندی انسان‌ها به نیکوکار و بدکار و تهدید مفسدان با دو عبارت ﴿**وَاللّهُ لا يُحِبُّ الفَسَادَ**﴾(بقره/۲۰۵) و ﴿**فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ**﴾(بقره: ۲/ ۲۰۶) بسنده نکرده است؛ زیرا این تهدیدها به تنهایی قادر به جلوگیری از فساد نیست و جامعه را اصلاح نمی‌کند؛ بلکه خداوند، کسانی را برمی‌انگیزد که با فداکاری و ایثار جان، راه تبهکاران را سد کرده و جامعه انسانی و اسلامی را از آلودگی این عناصر اصلاح‌ناپذیر پاک سازند (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ج۱۰، صص۲۵۰-۲۵۱).

او در ادامه، تفاوت این آیه را با آیاتی که با تعبیر «فوز عظیم» یا «فضل عظیم» از جهاد و شهادت پایان یافته‌اند، توضیح می‌دهد. به گفته او، در آن دسته از آیات، تنها به شایستگی و فداکاری در راه خدا ــ با جان و مال ــ اشاره شده و وعده داده شده است که ایثارگران به رستگاری بزرگ نائل می‌شوند یا اینکه خداوند صاحب فضلی عظیم است؛ اما در این آیه، محور سخن آن است که خداوند در برابر فساد و تباهی مفسدان فی‌الارض ساکت نمی‌ماند و بندگان شجاع و الهی را برمی‌انگیزد تا در برابر فسادشان بایستند؛ زیرا رحمت و رأفت خداوند در نظام احسن چنین اقتضایی دارد؛ اولاً: بی‌وجود این حرکت، جامعه دچار تباهی می‌شود، ثانیاً: ﴿**وَ لَوْلاَ دَفْعُ اللّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الأَرْضُ وَلَكِنَّ اللّهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ**﴾(بقره: ۲/ ۲۵۱). بنابراین، مفسدان فی‌الارض در دنیا به حال خود رها نمی‌شوند؛ بلکه بر اساس نظام احسن در آفرینش، فضل و رحمت الهی اقتضا می‌کند که در همین دنیا به دست مردان خدا کیفر شوند و اگر گروهی از آنان از مجازات دنیوی بگریزند، عذاب جهنم در قیامت در انتظارشان خواهد بود (جوادی‌آملی، ۱۳۹۱، ج۱۰، صص۲۵۰-۲۵۱).

در تحلیل دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم باید گفت که وی، با وام‌گیری از روش استاد خود علامه طباطبایی، بر تحلیل ساختاری آیه در بستر سیاق و پیوستگی مفهومی آن با آیات پیشین و پسین تمرکز دارد. نکته مهم در نگاه نویسنده تسنیم آن است که جمله پایانی آیه ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾را در راستای فلسفه جهاد اجتماعی ایثارگران برای مقابله با فساد می‌فهمد؛ نه به

عنوان صرف یک صفت اخلاقی خداوند. همچنین، آن را توجیهی فراجهانی برای مجاهدت مؤمنان و بیانگر سنتی الهی در پاسداری از کیان جامعه انسانی می‌داند.

از سوی دیگر، تأکید ایشان بر نظام احسن و نقش ایثارگران در حفظ آن، در واقع پاسخی به این پرسش بنیادین است که چرا خداوند اجازه نمی‌دهد کشتی جامعه بشری در طوفان فساد غرق شود. از منظر وی، رأفت الهی از مجرای وجود انسان‌های مصلح و مسئولیت‌پذیر اجتماعی جریان می‌یابد تا تعادل و سلامت جامعه حفظ شده و تمدن الهی پایدار بماند. این تفسیر، کارکردی فعال برای دین در عرصه حیات جمعی قائل است.

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر نتایج ذیل بدست آمد:

مفسران متقدم همچون طبری، طوسی، طبرسی و فخر رازی در تفسیر آیه ۲۰۷ سوره بقره، بیش از هر چیز به سبب نزول و معنای فردیِ عمل «فروختن جان» پرداخته‌اند و جمله پایانی آیه ﴿**وَاللهُ رَؤُوفٌ بِالعِبادِ**﴾ را نیز در همین چهارچوب و به منزله تمجید از ایثار فردی فهم کرده‌اند. در مقابل، نویسندگان دو تفسیر شاخص معاصر، المنار و المیزان، رویکردی متفاوت اتخاذ کرده و فاصله آیه را در پیوند با سیاق و محتوای کلی آن، نه صرفاً ستایشی لفظی، بلکه عنصری محوری برای تحلیل اجتماعی و الهی تلقی کرده‌اند. در این تفاسیر، ایثار مؤمنان به مثابه نشانه‌ای از سنت رأفت الهی در سطح جامعه معنا یافته و نقش آن در خیر عمومی و اصلاح امت برجسته شده است.

از این رهگذر، روشن شد که فاصله قرآنی تنها یک عنصر لفظی یا بلاغی نیست، بلکه مؤلفه‌ای معنایی و تفسیری است که به انسجام متن و تعمیق پیام آیات کمک می‌کند. فاصله در حقیقت کلیدی برای بازگشایی لایه‌های معنایی قرآن است و می‌تواند از رهگذر پیوند با سیاق آیات، جلوه‌های تازه‌ای از حکمت و سنت‌های الهی را آشکار سازد.

همچنین، مطالعه تطبیقی آیه نشان داد که در تفاسیر معاصر، فاصله آیه با مفاهیمی همچون «دفع فساد»، «اصلاح امت» و «ایثار مؤمنان» پیوند خورده و از سطح معنای فردی به سطح اجتماعی و حتی تمدنی ارتقا یافته است. این تحول، ظرفیت فواصل قرآنی را برای بازاندیشی در مباحث تمدنی و اجتماعی قرآن برجسته می‌سازد و راه را برای فهمی کلان‌نگر از رحمت و رأفت الهی در بستر تاریخ و جامعه انسانی هموار می‌کند.

نوآوری مقاله حاضر در آن است که این تحول معنایی را در قالب مدلی سه‌سطحی تبیین کرده است: در سطح فردی، فاصله تأکیدی بر رحمت الهی نسبت به فرد ایثارگر است؛ در سطح اجتماعی، نشانه‌ای از نقش ایثارگران در سلامت و اصلاح جامعه؛ و در سطح تمدنی، ضامن بقا و پویایی امت اسلامی در پرتو سنت‌های الهی. چنین چهارچوبی نه‌تنها به فهم دقیق‌تر آیه ۲۰۷ بقره کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به‌عنوان رویکردی نوین در تحلیل فواصل دیگر آیات قرآن نیز به کار گرفته شود و افق‌های تازه‌ای در مطالعات تفسیری بگشاید.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

آخوندی، علی‌اصغر. (١٤٠٢). فواصل حسن ختام آیات. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

آلوسی، سیدمحمود. (١٤١٥). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی. دار الکتب العلمیة.

ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (بی‌تا). مقدمه تاریخ. بی‌جا. بی‌نا.

ابن‌عاشور، محمد بن طاهر. (١٤٢٠). التحریر و التنویر من التفسیر. مؤسسة التاریخ العربی.

ابن‌عطیه، عبدالحق بن غالب. (١٤٢٢). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. دار الکتب العلمیة.

ابن‌فارس، احمد بن فارس. (١٣٩٩). معجم المقاییس اللغة. دار الفکر.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (١٤١٤). لسان العرب. دار صادر.

باقلانی، محمد بن طیب. (١٩٩٧). اعجاز القرآن. دار المعارف.

بلاغی، مجمدجواد. (بی‌تا). آلاء الرحمن في تفسیر القرآن. مکتبة الوجدانی.

بیضاوی، عبدالله بن عمر. (١٤١٨). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار إحیاء التراث العربی.

جوادی آملی، عبدالله. (١٣٩١). تسنیم؛ تفسیر قرآن کریم. اسراء.

حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (١٤١١). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل في الآیات النازلة فی أهل البیت. وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.

حسناوی، محمد. (١٤٠٦). الفاصلة فی القرآن. المکتب الاسلامی.

حسینی همدانی، محمد. (١٣٨٠). تفسیر انوار درخشان. لطفی.

حویزی، عبدعلی بن جمعه. (١٤١٥). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (بی‌تا). معجم مفردات الفاظ القرآن. دار الکاتب العربی.

رشیدرضا، محمد. (١٤١٤). تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار). دار المعرفة.

رضایی اصفهانی، محمدعلی. (١٣٨٧). تفسیر مهر. انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

رمّانی، علی بن عیسی؛ خطابی، حمد بن محمد و جرجانی، عبدالقاهر بن عبد الرحمن. (١٣٨٧). ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن. دار المعارف.

زحیلی، وهبة. (١٤١٨). التفسیر المنیر في العقیدة و الشریعة و المنهج. دار الفکر المعاصر.

زرکشی، محمد بن عبدالرحمان. (١٤١٥). البرهان فی علوم القرآن. دارالمعرفة.

زمخشری، محمد بن عمر. (١٤٠٧). الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل. دار الکتاب العربی.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی‌بکر. (بی‌تا). الاتقان فی علوم القرآن. دار الجیل.

شبّر، عبدالله. (١٤٠٧). الجوهر الثمین في تفسیر الکتاب المبین. شرکة مکتبة الالفین.

صادقی تهرانی، محمد. (١٤٠٦). الفرقان في تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طالقانی، محمود. (١٣٦٢). پرتوی از قرآن. شرکت سهامی انتشار.

طباطبایی، محمدحسین. (١٣٥٢). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن. (١٤٠٨). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.

طبری، محمد بن جریر. (١٤٢٢). جامع البیان عن تأویل آی القرآن. دار الهجر، مرکز البحوث و الدراسات العربیة و الإسلامیة.

طوسی، محمد بن حسن. (١٤٠٩). التبیان فی تفسیر القرآن. مکتب الاعلام الاسلامی.

فراهیدی، خلیل بن احمد. (١٤١٠). کتاب العین. هجرت.

فخررازی، محمد بن عمر. (١٤٢٠). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). دار إحیاء التراث العربی.

فضل‌الله، محمدحسین. (١٤٣٩). تفسیر من وحی القرآن. دار الملاک.

فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (١٤٢٦). القاموس المحیط. مؤسسة الرسالة.

فیض کاشانی، محمد بن شاه‌مرتضی. (١٤١٥). تفسیر الصافي. مکتبة الصدر.

مکارم شیرازی، ناصر. (١٣٧٤). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیة.

References

The Holy Qur'an.

Akhundi, Ali asghar. (2023). *The Verse-Final Phrases of the Qur'an*. Bonyad-e Pazhuheshhā-ye Eslāmi-ye Āstān-e Quds-e Razavi. [In Persian]

Alusi, Sayyid Mahmud. (1994*). Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]

Balaghi, Muhammad Jawad. (n.d.). *The Gifts of the Most Merciful in the Interpretation of the Qur'an*. Maktabat al-Wijdāni. [In Arabic]

Baqillani, Muhammad ibn Tayyib. (1997). *I'jaz al-Qur'an*. Dar al-Ma'arif. [In Arabic]

Baydawi, 'Abd Allah ibn 'Umar. (1998*). Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Ta'wil*. Dar Ihyā' al-Turāth al-'Arabi. [In Arabic]

Fakhr Razi, Muhammad ibn 'Umar. (2000). *Al-Tafsīr al-Kabīr* (Mafātīḥ al-Ghayb). Dar Ihyā' al-Turāth al-'Arabi. [In Arabic]

Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1990). *Kitāb al-'Ayn*. Hijrat. [In Arabic]

Fayruzabadi, Muhammad ibn Ya'qub. (2005). *Al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. Mu'assasat al-Risalah. [In Arabic]

Fadlallah, Muhammad Husayn. (2017). *Min Wahy al-Qur'an*. Dar al-Malāk. [In Arabic]

Fayd Kashani, Muhammad ibn Shah Murtada. (1994). *Tafsīr al-Ṣāfī*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic]

Haskani, 'Ubayd Allah ibn 'Abd Allah. (1990). *Shawahid al-Tanzil li-Qawa'id al-Tafdil*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]

Hassnawi, Muhammad. (1986). *The Verse-Final Phrase in the Qur'an*. Al-Maktab al-Islami. [In Arabic]

Huwaizi, 'Abd 'Ali ibn Jum'ah. (1994). *Tafsīr Nūr al-Thaqalayn*. Isma'iliyan. [In Arabic]

Ibn 'Ashur, Muhammad ibn Tahir. (1999). *al-Tahrir wa al-Tanwir*. Mu'assasat al-Tarikh al-'Arabi. [In Arabic]

Ibn 'Atiyyah, 'Abd al-Haqq ibn Ghalib. (2001). *al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-'Aziz*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]

Ibn Faris, Ahmad ibn Faris. (1979). *Mu'jam Maqāyīs al-Lughah*. Dar al-Fikr. [In Arabic]

Ibn Khaldun, 'Abd al-Rahman ibn Muhammad. (n.d.). *The Introduction to Ibn Khaldun's History*. n.p. [In Arabic]

Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (1993). *Lisan al-'Arab*. Dar Sadir. [In Arabic]

Jawadi Amuli, 'Abd Allah. (2012). *Tasnim Interpretation of the Holy Qur'an*. Isra'. [In Persian]

Makarem Shirazi, Naser. (1995). *Nemūneh Interpretation*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

Raghib Isfahani, Husayn ibn Muhammad. (n.d.). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Dar al-Katib al-'Arabi. [In Arabic]

Rashid Rida, Muhammad. (1993). *Al-Manār Interpretation*. Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]

Reza'i Isfahani, Muhammad 'Ali. (2008). *Mehr Interpretation*. Entesharat-e Pazhuheshhā-ye Tafsir va 'Ulum-e Qur'an. [In Persian]

Rumani, 'Ali ibn 'Isa, Khattabi, Hamd ibn Muhammad, & Jurjani, 'Abd al-Qahir ibn 'Abd al-Rahman. (1967). *Three Treatises on the Inimitability of the Qur'an*. Dar al-Ma'arif. [In Arabic]

Sadiqi Tehrani, Muhammad. (2007). *Al-Furqan: An Interpretation of the Qur'an through the Qur'an and the Sunnah*. Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at. [In Arabic]

Shabbar, ‘Abd Allah. (1986). *Al-Jawhar Interpretation.* Sharikat Maktabat al-Alfayn. [In Arabic]

Suyuti, ‘Abd al-Rahman ibn Abi Bakr. (n.d.). *al-Itqan fi ʿUlum al-Qur’an.* Dar al-Jil. [In Arabic]

Tabari, Muhammad ibn Jarir. (2001). *Jāmi‘ al-Bayān Interpretation.* Dar al-Hijr; Markaz al-Buhuth wa al-Dirasat al-‘Arabiyyah wa al-Islamiyyah. [In Arabic]

Tabataba’i, Muhammad Husayn. (1973). *Al-Mīzān Interpretation.* Mu’assasat al-A‘lami lil-Matbu‘at. [In Arabic]

Tabrisi, Fadl ibn Hasan. (1988). *Majma‘ al-Bayān Interpretation.* Dar al-Ma‘rifah. [In Arabic]

Taleqani, Mahmoud. (1983). *A Ray of Light from the Qur’an. Shirkat Sahami-ye Enteshar*. [In Persian]

Tousi, Muhammad ibn Hasan. (1989). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān.* Maktab al-I‘lam al-Islami. [In Arabic]

Zamakhshari, Muhammad ibn ‘Umar. (1987*). Al-Kashshāf Interpretation.* Dar al-Kitab al-‘Arabi. [In Arabic]

Zarkashi, Muhammad ibn ‘Abd al-Rahman. (1994). *al-Burhan fi ʿUlum al-Qur’an.* Dar al-Ma‘rifah. [In Arabic]

Zuhayli, Wahbah. (1997). *al-Tafsir al-Munir fi al-ʿAqidah wa al-Shariʿah wa al-Manhaj.* Dar al-Fikr al-Mu‘asir. [In Arabic]